

A PUSZTAI ÁLLATTARTÁS ÉS LEGELTETÉSI REND

de

BALOGH ISTVÁN

A magyar néprajz a XIX. század végén lett önálló disciplinával bíró tudománnyá. Kezdetől fogva különleges érdeklődéssel fordult az állattartás kutatása felé, főleg azért, mert az Alföld két helyén, a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon, a Hortobágy és a Tisza egykori árvizes síkságán az állattartásnak különleges, a magyar etnikum területén is egyedülálló relikuma lett. Történeti adatok hiányában akkor azt vélték, hogy ez a relikum egyenes örököse a magyarság honfoglalás előtti életformájának és némely külsőleges jegyek alapján rokonságot véltek felfedezni a délorosz és a Középázsia sztyepp vidékén ismert *nomadizáló* állattartási móddal. (Hermann Ottó, 1898.; Madarassy László, 1912.; Ecsedi István 1914.)

A magyarság népi anyagi kultúráját tárgyaló nagy összefoglalás a két világháború között az állattartásnak két alapformáját különböztette meg:

1. a *kezes* jószágtartást és
2. a *rideg*, vagy *szilaj* tartásmódot.

Az elsőnél főként az ígás, fejős és hízóba fogott állatokat általában a gazdaságban, istállóban és takarmányon tartották, legfeljebb nyári időszakban, napközben hajtották a települések közelében elterülő legelőre.

A (2.) rideg tartásmód mellett az állatok tavasztól késő ősziig a településektől távolabb eső, kizárólag legelőnek használt határrészen állatfajok, nemek és kor szerint elkülönített gulyákban, ménesekben, nyájakban néhány pásztor felügyelete alatt éjszakáztak, az időjárástól való védelmükre, egybentartásukra építmények nem voltak, csupán a pásztorok élelme, ruhája megóvásáért voltak a legelőn ideiglenesen emelt építmények. A tél beálltával a legelőn a gulyák, ménesek, juhnyájuk feloszlottak, a pásztorok ideje kitelt, a jószágtulajdonosok az állataikat a határ szántóföldi részen álló tanyáikra hajtották és szénán, szalmán, kukoricaszáron tartották, rendszeresen félig fedett nyitott aklokban. Az ilyen módon ridegen tartott állatokat nem fejték, esetleg később törték be ígába, ezeket *heverő jószágoknak* nevezték.

Tavasszal, leginkább a Szent György nap után (ápr. 24.) újra a legelőre hajtották és ott tartották a Mindenszentek napjáig (nov. 1.).

A tartásmódnak megfelelően a legelőnek használt határrészek is elkülönültek, a kezes állatok a települések közelében fekvő *belső legelőn*, vagy a szántóföldek ugarban levő részén jártak; a heverő, ridegen tartott jószágállomány a határ messzebb – sok napi járásra – eső *külső* vagy *puszta legelőjén* legeltetett.

A magyar néprajzban az első évtizedekben bizonyos romantikus és ahistorikus szemlélet uralkodott. Ennek következtében sokáig úgy vélték, hogy a pásztorok nyájakkal, gulyáikkal szabadon változtathatták a legelőterületet, ide vagy oda vándoroltak "a hó leeste után a rétekbe, nádasokba húzódtak, ahol a jószágállomány az udvaron kitelelt. A pásztorok – akiknek ez időben ruházatuk, életmódjuk és magatartásuk a faluban, városban élőtől, birtokos parasztoktól és szegény népszámosoktól szembeütően különbözött – bizonyos öntudattal viselték az állatokkal való bánásmód specializálódott ismeretét. Sokan őket vélték "a nagy ősfoglalkozás", a nomád pásztorkodás egyeneságú leszármazottainak, az egykori szabadok utódainak." (Györffy István, 1924.; Szűcs Sándor, 1946., 1957.)

A magyar népiség társadalom- és mezőgazdaságtörténeti kutatás nyomán és a néprajzban is teret hódító történeti szemlélet térhódítása következtében ma már világosan látjuk, hogy a XIX. és XX. század fordulóján nyomokban még élő *pusztai állattartási mód és legeltetési rend nem áll genetikus kapcsolatban a honfoglaló magyarság feltételezett nomád pásztorkodásával, hanem történeti képződmény*. Mostani ismereteink szerint kialakulásának kezdete a XIV. század végére tehető, de fennállása alatt is lényeges változáson ment keresztül.

II.

A Kárpát-medence központi területei a Duna–Tisza köze, a Tiszántúl nagy kiterjedésű határok közt ritka településekkel homok, termékeny vagy szikes legelőjű tájait a magyar középkor első századaiban sűrű falvak népesítették be. E falvaknak a halomokkal jól megvolt határai között földesúri birtokosai voltak, a határhasználat rendjét a földesúr és a falu együttesen határozta meg.

A XIV. század közepétől kezdve közel száz esztendeig tartó, több okból bekövetkezett tényező következtében a kiscsalvak tekintélyes része néptelenné vált, az addig művelés alatt álló határ visszanyerte eredeti képét, erdős sztyeppé változott. De nevét nem veszítette el, az oklevelekben *praedium* néven említik, amelynek magyar megfelelője a *puszta* szó.

Területi és jogi különállását azonban nem veszítette el akkor sem, ha a szomszéd lakott település lakói vették használatba, a földesúrnak tulajdonjoga is megmaradt felle. A földesúr vagy maga hasznosította – leginkább legelőnek vagy kaszálónak – vagy bérbe, zálogba adta valamelyik faluközösségnek, esetleg vállalkozó *tőzsér*nek (marhakereskedőnek).

A XV. század elején a felső-itáliai és dél-németországi városok hússzükségletét a Kárpát-medence pusztáin nevelt és hízlalt, s lábon hajtott szarvasmarha-csordák fedezték. A gulyák őrzésére és vásárokra hajtására a baromtulajdonosok nagyszámú pásztort fogadtak, akik a kártevők (farkasok) és útonállók támadásai kivédésére szűrő- és vágó fegyverekkel látták el magukat. Ezeket a hivatásos pásztorokat nevezték *hajdúknak*, s az 1514-es parasztháborúban Dózsa György legjobb katonái ezek közül kerültek ki.

A felkelés leverése után keletkezett 1514: 61. tc.-ből világosan kiderül, hogy a földesurak saját, vagy a falvak és mezővárosok lakói által bérelt pusztákon és a mezővárosok nagy kiterjedésű határain álló *szállásokon* az állatok számára begyűjtött takarmánykazlak mellett, állatok számára szolgáló építmények mellett emberi tartóz-

kodásra való kunyhók (tuguriumok) is állottak, ahol az állatok gondozását ellátó bér-munkásokként éltek a hajdúk, a jobbágytársadalom első specializálódott csoportja.

A kettős királyság korában, majd a török elleni harcokban a hajdúk egy része zsoldos gyalogos katonává lett, de még a XVI. század végén is hajdú névvel illették a leginkább nőtelen – latin szóval *bubulcus*-nak nevezett sörénpásztorokat. A többségük azonban akkor már puskás gyalogos katona volt. (Takáts Sándor 1908.; Szabó István 1950.; Balogh István 1969.)

Az idézett törvény szerint nemcsak a földesurak pusztáin, hanem az alföldi mezővárosok és falvak határain és az általuk bérelt pusztákon is állottak szállások. A mezővárosok és falvak nagyarányú marhatenyésztésre és kereskedelemre specializálódott lakói, a *sörésgazdák*, vagy többen *kompániába* állva vagy egyenként a határ, vagy a puszta egy részét bérbe vették és a bérbevett területen *kertet* építettek, ahova a szénát összehordották, az állatok számára aklokat, istállókat, a gondozóknak pedig valamiféle, *tuguriumnak* nevezett kunyhókat állítottak. (Márkus István 1943.)

A XVIII. század utolsó évtizedeiben a Délalföldön Mohács közelében egy német utazó le is írt egy ilyen földesúri pusztán álló szállást. A földesúr 2–3 ezer darab marhát nevelt és hízlalt e szálláson, amely a pusztai állattartás majorsági központja volt és innen látták el a puszta távolabbi legelőin legeltetett nyájak pásztorait élelemmel. Szántóföld kevés, annyit művelnek, amennyi a kenyérnek való gabonát megteremte.

A szálláson a hízó marhák részére hosszú istállók voltak építve, a heverő marha a legelőn járt, télen széna- és szalmakazlak közé terelték és a szabadban takarmányozták őket. A szénát nyaranta szlovák kaszásokkal takarították be.

A pásztorok kevés pénzért és természetben ételmet kaptak. A konvenció kenyér, szalonna, bab, húst nem kaptak, mert a szaporulatot úgysem lehetett számontartani. Lényegében ugyanilyen rendszer szerint éltek a mezei kertek pásztorai is. Az egy vagy több gazda által bérelt legelőterület természetes határjelek által el volt különítve a szomszédokétól s ezen belül az állatállomány napszak szerint szabadon járt, itatóhelyül a természetes vízfolyások és vízállások vagy ásott kutak szolgáltak.

III.

A XVIII. század első felében a pusztai állattartási rend lényeges változáson ment keresztül. Ezek a változások részben az állatfajok arányának alakulásában látszóttak.

1. A szarvasmarhatartás mellett jelentősebb súlyú lett a juhtartás és lótenyésztés.

2. A földesúri pusztákat nem az egyes sörésgazdák bérelték, hanem a mezővárosok vagy szabad parasztfalvak közösségei egyetemlegesen vették bérbe vagy zálogba és lakók számára ingyen vagy a bérösszeg fedezésére legelőbért szedtek. A közösen használt pusztai legelőkön az állattartók már nem állíthattak maguknak saját mezei kerteket.

3. A nagyhatárú települések lakói a közelebbi határrészeket fokozatosan szántóföldi művelés alá vették, a XVIII. század végére legtöbb helyen kétkultúras (őszi-tavaszi gabona és kukorica) termelés honosodott meg, máshol gabonagyepváltó gazdálkodási rendszer alakult ki. A szántóföldi művelés szükségletéhez igazodva, a településektől távol húzamosabb időtartamú munkák (szántás, vetés, aratás nyomtatás, később kukoricatörés) miatt a kintdolgozó emberek és ígás állatok számára ideigle-

nes épületeket emeltek. Ezek mellé takarították be a szénát, szalmát, a nyári legelőről tél idejére hajtott heverő jószágok számára.

A szállás elnevezés a XVIII. században már az ilyen szántóföldeken álló kétlaki, nyaraló-telelő helyeket jelentette.

4. A közös pusztai legelőkön egyes állattartók magángulyáit, méneseit, juhnyájait a több állattulajdonos által közösen őrzített gulyák, ménesek, nyájak váltották fel. A tíz-tizenöt gazda által alkotott közösséget *gazdaságnak* nevezték. A gazdaság fogadta a legeltetési időnyre a számadót, az pedig az állatállomány arányában a 3–4 bojtárt. A számadó és bojtárok meghatározott számú, ingyen legeltethető állatot tartottak, a számadó az előtte járó állatok számához képest pénzért és a gazdától természetbeni élelmezést (szalonna, kenyér, főzelék) kapott, amelyet ABC sorrend szerint a bojtár szedett be, vagy a gazda vitt ki a pusztára (*sorkenyér*).

5. A gazdaságok a közös legelőre a szükségnek megfelelő területet foglaltak el, és a *járás* határait felcsóvázták, földhantokkal jelölték meg. A járáson belül az *állást*, az éjjelező helyet változtatták, a pásztorok a fedeles *talyigájukat* – ebben tartották az élelmet és a ruhát – nyaranta tovább is vontatták. A pásztorfogadás rendjét és a legelő használati rendtartást általában a közösségek határozták meg. Ez vonatkozott a tavaszi *kihajtásra*, ősszel a *szétverés* időpontjára (ápr. 24., ill. nov. 1.).

6. A tél beálltával a közös nyájak feloszlottak, az állattartók a saját jószágaikat, a határ szántóföldi részén álló szállásaikra hajtották és saját maguk vagy béreseik gondozták, a hízóba fogott söréket istállóban, jászolhoz kötve gondosan takarmányozták, de a heverő jószág a szalma, széna kazlak mellé állított félszer nevű, korláttal kerített telelőn, a szabad ég alatt tanyázott, a földre szórt takarmányt ette, taposta.

7. A mezővárosi, falusi pusztai legeltetési rendben tehát a nyári legelő és a telelő, mely tárbelileg is elkülönült egymástól, a pásztorok is más-más konvenciót kaptak nyárra és télre. A *telelős pásztort* az állatok tulajdonosa fizette, a nyáriakat pedig a gazdaság.

(Balogh I. Ethn. 1953.; U.a. 1961/a.; 1961/b.)

IV.

A XIX. század második felében a gabona konjunktúra hatása és a polgári földtulajdon kialakulása után az alföldi nagyhatárú falvak és mezővárosok többségében a pusztai legelőket felosztották és helyükön szántóföldi termelés alakult ki. Csupán Szeged és Kecskemét homokos és Debrecen s a hajdúvárosok egykori ártéri szikes külső pusztái maradtak meg nagyobb külső legelőnek. Ezeken a XVIII. század folyamán kialakult pusztai állattartási rend erősen megváltozott formája élt tovább reliktum formájában. Legtovább – a második világháborúig – a debreceni Hortobágyon.

Debrecen határa kb. 110 km hosszan húzódott kelet–nyugati irányban, három eltérő talajadottságú tájon keresztül. A várostól keletre a homokos erdős puszták terültek el, a középkori települések irtásos pusztáin kaszáló rétekkel és szántóföldi termeléssel.

A várostól nyugatra 24 km szélességű termékeny löszhátság most már földműves tanyákkal bekerítve, gabona-kukorica vetés váltó gazdálkodású terület.

Ezen túl terült el a Hortobágy ármentesített síkja, fátlan füves legelő, az állattartó-földművelő gazdák heverő jószágai nyári legelője. A kb. 35.000 holdnyi (10.000 ha)

legelőn hatóságilag kijelölt járásokon faj, nem és kor szerint elkülönítve tavasztól őszig legeltek a gazdaságok által fogadott számadók és bojtárok őrzetére bízott heverő, és a munkák szünetében legelőre csapott igás ökrök és hámos lovak. Minden-szentek táján a közös gulyák, ménesek feloszlottak, az állatokat a gazdák szántóföldi, vagy kaszálóbeli tanyájukon teletették részben istállóban, részben – a nagyobb állat-tartók – teletető aklok, szárnyékok védelme alatt a szabadban, szénán, szalmán, kukoricaszáron. Akinek több tanyája volt – a szántóföldön és a kaszálóban is – addig tartotta az egyik helyen, míg a takarmány elfogyott, s aztán a másik tanyájára hajtotta. Így a lábon hajtott állatállomány szüntelenül ingázott a nyári legelő és a teletető hely között. A csekély számú – az első világháború előtt mintegy 150 pásztor – ruházatában, magatartásában, öntudatában az itteni paraszttársadalomban külön csoportot alkotott, mert ekkor már három generációra visszamenően az állatok őrzésének, gondozásának és gyógyításának speciális hagyományörzője volt.

(Ecsedi István 1914.; Balogh István 1938.)

V.

A pusztai állattartási mód interetnikai vonatkozásához tartozik az is, hogy a tiszántúli uradalmi pusztákon a XVIII. század óta történeti adatokkal igazolható, hogy az erdélyi havasi juhászok az alföldi síkságon is teletették nyájaikat, 1753–58 között néhány Szabolcs megyei pusztán több szelistyei juhos gazda 7000, 3842, 5518 és 3317 darab juhot teletetett a földesuraktól vásárolt szénán. 1796-ban keletkezett pásztorösszeírásban kilenc olyan, kétségtelenül román nevű pásztort találtunk, akik részben mint konvenciók juhászok, részben saját nyájaikkal bíró juhosgazdák éltek Szabolcs megye pusztáin. Az erdélyi juhászok még az 1830-as években is béreltek téli legelőt a debreceni tanácstól a Hortobágyon. A tiszántúli juhtartásban a tejfeldolgozás módja, a fejős juhászat építményei és néhány műszava őrzi a több évszázados érintkezés eredményét.

(Manciulea, St. 1931.; Balogh I. 1959.; 1961/a.; 1961/b.; 1961/c.)

Idézett irodalom

Balogh István, 1938. A jószág teletetése Debrecen környékén. / = Déri Múzeum Évkönyve. DMÉ 1937. 175–212.1./

U.a. 1958. Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII–XIX. században / = Ethnographia (Ethn.) 537–566.1./

U.a. 1959. Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból / = Ethn. 291–312.1./

U.a. 1961/a. Tanyák és majorok Békés megyében / = Gyula, Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 25/

U.a. 1961/b. Formen der extensiven Viehhaltung auf der Pussten von Debrecen. / = Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp./

U.a. Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez / = Műveltség és Hagyomány III. Bp./

U.a. 1969. Hajdúság Bp.

U.a. 1976. Tugurium – szállás – tanya. / = Ethn. 1–53.1./

Ecsedi István, 1914. A Hortobágy pusztája és élete. Db.

Györffy István, 1924. Nagy Kunsági Krónika. Karcag.

Herman Ottó, 1898. Ős foglalkozások. Bp.

U.a. 1914. A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp.

- Madarassy László*, Nomád pásztorkodás a Kecskeméti pusztákon. Bp.
- Manciulea Ștefan*, 1931. Contribuții în studiul elementului românesc din cîmpie și Carpații Nordici, Cluj, 125–129.
- Márkus István*, 1943. Kertek és tanyák Nagy Kőrösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét.
- Szabó István*, 1938. Hanyatló jobbágyság a középkor végén. /= Századok, 10–59.1./
- U.a. 1956. A hajdúság kialakulása. /= Alföld, 1956.3.sz. 50–57.1./
- U.a. 1963. /= Agrártörténeti Szemle, 1–49.1./
- U.a. 1966. A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 139–188.1.
- U.a. 1968. A középkori magyar falu. Bp. 107–120.1.
- U.a. 1975. A magyar mezőgazdaság története Bp. 34–35.1.
- Szűcs Sándor*, 1946. Pusztai krónika. Bp.
- U.a. 1957. Pusztai szabadok. Bp.
- Takáts Sándor*, 1908. A magyar gyalogság megalakulása. Bp.

REGLEMENTAREA PĂȘUNATULUI ÎN PUSTĂ

Rezumat

În primele decenii în etnografia maghiară s-a răspîndit punctul de vedere că păstorii cu turmele lor puteau să schimbe locul pășunilor neîngrădiți de nimeni și că obiceiurile pășunatului în Pustă își păstrează tradiția *nomadă* străveche.

Cercetările au arătat că organizarea pășunatului nu este în legătură cu cea nomadă ci este rezultatul unei dezvoltări istorice.

Acele localități, unde pășunatul în pustă este atestat în secolele XIV–XV au fost sate cu populație densă. O mare parte a acestor sate pînă la sfîrșitul sec. XVI din diferite cauze istorice s-au distrus și în locul acestora s-au format pusele, în latină *praedium*–ile. Bineînțeles, proprietarii de drept erau moșierii care dădeau pășuni întinse în arendă anumitor comunități de la sate și orașe sau negustorilor de vite. Încă în vremea asta la pusele au fost înființate staule pentru concentrarea animalelor, colibe de păstori (*tugurium*), păstorii fiind angajații moșierilor și gazdelor care se ocupau cu creșterea animalelor. Efectuau munca după dispoziții date de cei menționați.

La începutul secolului XVIII creșterea animalelor în pustă trece prin schimbări importante. Cauza principală este că pusele peste tot devin proprietățile satelor și orașelor din împrejurimi. Din acest moment pusele beneficiază de o nouă ordine în folosirea hotarelor.

Cei care se ocupau cu creșterea animalelor, 10–15 gospodării, au format comunități numite „gospodării”. În fruntea gospodăriei era „listás gazda” care a fost membru în administrația de auto-guvernare a orașelor. Aceste gospodării împărțeau pășunile din pustă, ei contactau păstorii principali, care la rîndul lor angajau și plăteau ciobanii.

Cu începerea iernii turmele comune erau desființate. Fiecare proprietar avea singur grijă de animale.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea o parte a pășunilor au fost folosite pentru agricultură, numai în unele zone ale orașelor ca Kecskemét, Debrecin, Seghedin etc, au rămas ca pășuni întinse. Dintre acestea cea mai mare este Hortobágy, din care 10.000 ha, pînă în 1948, au aparținut orașului Debrecin.

LA RÉGLEMENTATION DU PÂTURAGE DANS LA PLAINE D'ALFÖLD

Résumé

Pendant les premières décennies, dans l'ethnographie hongroise, s'est répandue le point de vue que les bergers avec leurs troupeaux pouvaient changer leurs lieux, sans tenir compte de personne et que les coutumes du pâturage dans la plaine, gardent la tradition nomade ancienne.

Les recherches ont démontré que l'organisation du pâturage n'est pas en liaison génétique avec le pâturage nomade, mais il est le résultat d'un développement historique.

Les localités, où le pâturage dans la plaine est attesté dans les siècles XIV-XV ont été des villages avec une population dense. Une grande partie de ces villages ont été détruits, jusqu'à la fin du XVIe siècle, par différentes causes historiques et sur ces places se sont formés les "pusta", en latin les *praedium*. Bien sûr les propriétaires étaient les grands propriétaires fonciers, qui affermaient des vastes pâturages pour certaines communautés des villages et des villes ou aux marchands de bestiaux. Dès ces temps on a fondé des étables pour la concentration des animaux, des chaumières pour les bergers (*iugurium*), les bergers étant les salariés des grands propriétaires fonciers et des hôtes qui s'occupaient de l'élevage des animaux. Ils faisaient leur travail suivant les ordres de ceux qui ont été mentionnés.

Au commencement du XVIIIe siècle, l'élevage des animaux dans la plaine souffre des changements importants. La cause principale est que les "pusta", les pâturages, deviennent partout les propriétés des villages et des villes des alentours. De ce moment, les "pustas" bénéficient d'un nouvel ordre dans l'usage des limites.

Ceux qui s'occupaient avec l'élevage des animaux, 10-15 fermes ont formé une communauté nommée "fermes". En tête de la "ferme" était le "listás gazda" celui qui a été membre de l'administration locale des villes. Ces "fermes" partageaient les pâturages de la plaine, ils contactaient les bergers principaux qui, à leur tour, engageaient et retribuaient les pâtres.

Au commencement de l'hiver les troupeaux communs étaient supprimés. Chaque propriétaire soignait ses animaux.

À la fin du XIXe siècle, une partie des pâturages a été utilisée pour l'agriculture, seulement certaines zones des villes comme: Kecskemét, Debrecen, Szeged etc., ont resté avec des pâturages étendus. Parmi ces pâturages, le plus grand est Hortobágy, du que 10.000 hectares, jusqu'en 1948 appartenaient à la ville de Debrecen.